

A regionális identitás szerveződésének új formái

Tanulmányomban a lokális és regionális identitások szerveződésének, építésének módzataival szeretnék foglalkozni, nyilván csak néhány kiemelt mozzanat kapcsán. Mondanivalóm egy szűkebb régió, a romániai székelyföld térségében végzett terepmunkákra alapozódik. Bár igyekszem mondanivalómat tágabb kontextusba helyezni, ezzel a gesztussal nem törekszem többre, mint az elemzett helyzet jobb megértésére. A tágabb összefüggések, a számbajöhető általánosabb kijelentések megfogalmazásához még a vizsgált régióban is jóval több kutatásra volna szükség, nem is beszélve a más régiókban végzett kutatásokkal való összevetés követelményéről. Első lépésben néhány érvert sorolok fel, amelyek a témával való foglalkozásra készítettek. Második lépésben a vizsgált régió kapcsán az identitásépítési gyakorlatok néhány előzményét említeném meg. Előadásom nagyobb terjedelmű részében a kollektív identitások termelésének kétféle típusára szeretném felhívni a figyelmet. Végül három következtetés megfogalmazására vállalkozom.

Elemzési szempontok

Az utóbbi évtizedben egyre több szó esik a ruralitásról. A városok fejlődése stagnál, már nem tudják felszívni a vidéki lakosságot. A rurális világ azonban továbbra is munkaerő-kibocsátó közeg, mert egyre kevesebb ember tud megélni csupán mezőgazdasági termelésből. A vidéki népesség vagy helyben marad, vagy nagyon távoli migrációt választ (különösen a fiatalok). Vannak olyan tényezők is, amelyek támogatják a helyben maradást. Ilyen a globalizációs folyamatok egy része, amely a termékeket, a szolgáltatásokat, az információkat a vidéki térségbe is eljuttatja. Nem kell elköltözni azért, hogy vásároljak és tájékozódjak. Ugyanakkor az információs technológia fokozatos térhódítása révén megjelenik a helyben való munkavégzésnek egy sajátos formája (a távmunka), amely szintén a helyben maradást támogatja.

E folyamatok lényege az, hogy a posztkommunista térségben, s ezen belül a vidéki térségekben egyfajta készenléti állapot, változás előtti állapot van. Ezért fontosnak tűnik, hogy e térségi folyamatokat figyeljük, elemezzük. A nagy témák mellett (pl. gazdasági szerkezet átalakulása, ipari-szolgáltató központok kialakulása, közlekedési folyosók tervezése stb. fontossá válik a jelentős népességet és jelentős területet magába foglaló vidéki területek társadalmi folyamatainak elemzése is. A vidéki területek lakosainak helyben maradása a következő időszakban érdekké válik.

Az általunk vizsgált szűkebb régióban (de nemcsak ott) olyan folyamatok is kimutathatók, amelyek lokális és mikroregionális szinten a vidéki térségek egyfajta rehabilitációs tendenciájának is tekinthetők. Egész sor olyan törekvés és folyamat tapasztalható, amelyek a lokális identitások és mikroregionális identitások újratemelését és bővítését, megerősítését célozzák. Ezekre később részletesebben is kitérek. A globalizáció optikájából mondhatjuk azt, hogy ezek a folyamatok periferikus, korszerűtlen, efemer dolgok. De már egy évtizede tartanak, és semmi jele annak, hogy a térség szereplői lemondának ezekről az identitásépítő, identitásmegerősítő törekvésekről, akciókról. Az egy-két évtizedig, esetleg még tovább is tartó társadalmi folyamatokat – társadalomkutatóként – akkor is komolyan kell vennünk, ha netán kétségeink vannak e folyamatok „időszerűsége-

gét” illetően. Úgy vélem, hogy a most alakuló EU-diskurzusban (ha csupán az Agenda 2000 tételeit veszem alapul) a rurális térhez, a kisebb léptékű regionális szerveződésekhez kapcsolódó szövegek egyre hangsúlyozottabban pozitív felhangokat kapnak. Így a jelenleg tapasztalható helyi folyamatok „fentről” is támogatást kaphatnak.

Harmadikként, de korántsem utolsóként azt is meg kell említenünk, hogy az általunk elemzett tömbmagyar régió identitástermelési, identitás-megerősítési folyamatai magyarországi nemzetpolitikai szempontból is még egy ideig fontosak lesznek. Nem kívánom sorolni azokat a tényezőket, amelyek a határon túli magyarság identitásfenntartási folyamatait támogatni fogják, s arról sem beszélnék most, hogy a határon túli fél miért tartja jónak az anyaország ezirányú támogatását. Csupán azért említettem ezt a területet, mert ez is egy jelentős tényező a lokális és regionális identitások rehabilitációjában, illetve újratermelési folyamatában.

Összegezve azt lehetne mondani, hogy a lokális és regionális identitások előtérbe helyeződéséhez több olyan tényező is hozzájárul, amelyeknek hatása még tartósnak ígérkezik. E tényezők között van helyi, endogén folyamat, globális trend és politikai megfontolás egyaránt. Maguk a helyi szereplők persze keveset törődnek az identitásépítési törekvéseiket ösztönző, támogató tényezőkkel. Ők a gyakorlattal foglalkoznak, s amint az eredmények mutatják, nem is rosszul. Talán azt sem veszik észre, hogy a korábbi évtizedek eléggé egyszínű, kevés variációt kínáló identitásépítési gyakorlatához képest ma már milyen széles skálán termelik a kollektív identitásokat.

Néhány fontos előzmény

A vizsgált térségben a kollektív identitások kialakításának és fenntartásának hagyományai erősek. Említhető például a lokális identitások fontossága és rendkívüli életformameghatározó ereje (tradicionális paraszti falusi közösségek világa), amelyből ma is sok elem él még, s amelynek rehabilitációjára ma is sokan törekednek. Témánk szempontjából azonban fontosabbak azok a kísérletek, amelyek a hatvanas évektől kezdődően regionális identitások kialakítására irányultak. Ez időszak gyakorlata már módszertanában, eszközkészletében közelebb áll a mai gyakorlathoz. Ekkor már a regionális identitás építésének igazi színtere a társadalmi nyilvánosság, a médiák világa, maguk az építők pedig az erre a feladatra vállalkozó közéleti szereplők. A jóval nagyobb, erősebb, központi román nemzetépítési folyamat kontextusában (esetleg épp azzal szemben) kell kialakítani a kisebb területet átfogó, sajátjának érzett magyar regionális identitást. A kétféle gyakorlat egymás mellett élése tulajdonképpen egyféle „harc”, amely a jelentéstartalmak meghatározásáért, a meghatározási jog birtoklásáért folyik nyilvános térben. E „harc” eredménye ebben az időszakban – többek között – a „hargitaiság” kidolgozása, az igen sikeres „szülőföld-diskurzus”, a kistájak újradefiniálására tett kísérletek sora, valamint a kisebbségi ünnepként kezelt rendezvények, ünnepek sorozata.

Ezekkel az 1989 előtti identitásépítési folyamatokkal kapcsolatban egy igen fontosnak mutakozó megjegyzést tehetünk. Ezek az identitáskonstrukciók szinte kivétel nélkül a nemzetépítés jól ismert paradigmája szerint történtek (B. Anderson, O. Löfgren stb). A hargitaiság kiépítésének gyakorlatát elemezve mutattuk ki (Bodó – Biró) azt, hogy miként formálódott a regionális identitást létrehozó szakértői csoport, hogyan választották ki az identitáskonstrukció alapelemeit, milyen technikákkal hozták létre a konstrukció részegységeit, s hogyan terjesztették „fentről lefele” a kész terméket. E példa főlemlítése témánk szempontjából azért fontos, mert – mint látni fogjuk – ez a fajta gyakorlat 1989 után is erőteljesen tovább él, ugyanakkor megjelenik egy olyan regionális identitásépíté-

si gyakorlat is, amely teljesen más, mint a fentről lefele építkező, a nemzetépítési paradigmát követő gyakorlat.

Régi modellek, új minták

Amint a bevezető részben jeleztem, a vizsgált térségben 1989 után – a kollektív identitások terén – igen jelentős rehabilitációs, illetve identitásalakítási gyakorlat mutatható ki. Az igen sokféle lokális és tágabb léptékű szimbolikus események, ünnepek gyakorlata mellett megjelentek kifejezetten pragmatikus identitásépítési kísérletek is. Ezek között első sorban lehet említeni a kistérségi társulások kialakulásának folyamatát. Ezek létrejöttét többféle előzetes, többé-kevésbé sikeres kísérlet előzte meg. Mára a jogi személyiségként is bejegyzett 14 kistérségi szervezet meghatározó megyei szereplővé vált. A kistérségi identitások építése azonban még korántsem fejeződött be, sőt, ezután kap igazi lendületet (kistérségi leírások készítése, weblapok készítése, marketing akciók stb).

A sokféle identitásépítési gyakorlatban igen gyakran találkozhatunk az 1989 előtti gyakorlat modelljével. Ezekben olyan elemek kerülnek előtérbe, amelyek révén minél hamarabb meg lehet teremteni a tervezett kollektív identitás külső burkát (a „képzelt közösség” felületét), s ugyanakkor azonnal lépéseket tesznek a megteremtett burok legitimitásának megteremtésére, illetve a lefele irányuló terjesztésre. Csak néhány példát említenék.

- Az újonnan létrehozott, még csak papíron létező kistérségi szervezet vezetői egy-két hónapig csak azzal foglalkoznak, hogy milyen legyen a kistérség címere, az elemek kiválasztásával minél több, a „székelységet” és a „magyarságot” reprezentáló elemet szeretnének belevinni. Az érvek között vezető helye van annak, hogy „ez a terület a miénk, le kell foglalni”. Címerváltozatokat tanulmányoznak és készíttetnek, heraldikusokat kérnek fel tervezésre és véleményezésre. A témát közgyűlésen is tárgyalják. A kistérség működésbe hozásának kérdései ehhez képest másodrendűek.
- Egy másik kistérség vezető testülete arról hoz döntést, hogy a kistérség határait markánsan és egyedi módon meg kell jelölni. A kistérségbe vezető utak mentén, a kistérség határán több méter magas oszlopos-táblás szerkezeteket építenek, amelyekre fölírják a kistérség nevét. A szerkezetek a helyi hagyományoknak megfelelően fából készülnek, a táblára a kistérség nevét ráfaragják, maga a szerkezet pedig az ősi formavilág elemeiből áll össze. Ezeket a szerkezeteket ott is fel kívánják állítani, ahol egy község két települése más és más kistérséghez tartozik. (Egy község több településből áll Romániában – a szerk.) A résztvevők annyira fontosnak tartják a tervet, hogy saját erőből, illetve önkéntes munkával fogják fölépíteni a szerkezeteket.
- A megyei településeket bemutató weblap készítését úgy oldják meg, hogy minden település – méretétől, lakosságától, megközelíthetőségétől, gazdasági erejétől, természeti adottságaitól függetlenül – egységes megjelenítést kap. Vonatkozik ez a grafikai megoldásokra, a szövegek terjedelmére, a képanyag mennyiségére. A kifele közvetített megye-kép így a szó szoros értelmében „virtualizálódik”.
- A helyi ünnep szervezői gyakran választják azt a megoldást, hogy az ünnepi esemény szerkezetéből minden helyi összetevőt kihagynak. A meghívott vendég, az elmondott szöveg, az ünnepi kellékek halmaza a helyi közösségtől teljesen független. Csupán az ünnep neve, időpontja, fizikai tere és szervezője az, ami az eseményt az adott településhez köti. Helyiekre csak statiszta-szerepben van szükség. Az ünnepi beszédben, az esemény mediatizált bemutatásában viszont a „mi ünnepünk”, a „falui ünnep” megfogalmazás dominál.

- Helyi közéleti és politikai vezetők időnként kísérletet tesznek arra, hogy a székelyföldi többségi régióra egységes, markáns és jól forgalmazható identitáscímeket ragasszanak. Olyan egyszavas vagy egymondatos „identitást”, amelyet később majd részletesen is ki lehet dolgozni, ahhoz intézményeket, programokat és eseményeket lehet kapcsolni. Ilyen törekvés az, amely a régiót „kulturális régióként” próbálja meghatározni, a másik törekvés a sajátos fejlesztési régió címkéjével próbálkozik, nyilván voltak tisztán etnikai alapú regionális öndefiníciós kísérletek is.

Mindezek a példák arra utalnak, hogy a nemzetépítési gyakorlat elemei még mindig fontos szerepet játszanak. Valakik kitalálják, hogy melyek egy térség szimbolikus súlyú elemei, ezeket kiválasztják, megfelelően „csomagolják” és megpróbálják fentről lefele forgalmazni. (Csak zárójelben jegyezném meg, hogy ezek a „valakik” igen sok esetben egyetlen lelkes személyből állnak, jobb esetben néhány személyből). Mindig igyekeznek először egy jól forgalmazható, látványos burkot teremteni, abban bízva, hogy idővel majd tartalom is kerül bele. Ezek a kulcsszereplők (akik természetesen saját magukat, vagy az általuk létrehozott termékeket állítják a középpontba) sikeresek a kialakított burok mediatiszálásában, a megalkotott kollektív identitás periodikus, rituális-nyilvános prezentálásában. Eredményesek abban is, hogy megtalálják a megalkotott identitás „gyökereit” (előzményeit, hivatkozási pontjait) és az ezekre való reflektálás révén sikeresen legitimálják a konstrukciót.

E gyakorlat mellett ma már *másfajta identitásépítési mintákat* is felfedezhetünk. Ezek mögött valóságos szereplők vannak. Az egyik kistérség több mint 40 egyéni és intézményi szereplője közel 3 hónapnyi vita, egyeztetés után alkotta meg a szóban forgó szervezet struktúráját és arculatát (név, vállalható szerep, belső hierarchia stb). A létrehozott konstrukciónak olyan strukturált és tárgyiasított intézményi „magja” van, amely már nem csupán személyi teherbíráson, egyéni érdeken vagy alkalmi rendezvények mediatiszált sikerén alapul. Az ilyen típusú kollektív identitás a tennivalókra és a jövőre összpontosít, kevésbé a múltra, az előzményekre vagy a gyökerekre. Nem is nagyon teheti, hiszen ezeknek a szervezeteknek rendszerint nincsen előzménye. Ünnepek és szimbolikus események helyett közgyűlések, szakmai rendezvények, programok jelentik a főbb csomópontokat. A szimbolikus elemek szerepe a megjelenítési gyakorlatban is kisebb. A belső értékeket megjelenítő címer helyett a kapcsolatteremtést szolgáló logót helyezik előtérbe. Szimbolikus gesztusok helyett szórólapokkal, helyi újsággal, tévéműsorokkal igyekeznek elérni azokat, akik a kistérségben élnek. Az erőteljes önprezentáció itt is jelen van, de nem annyira a saját tagok felé, hanem sokkal inkább a potenciális partnerek felé irányul. A célok körében nem a saját hely szimbolikus demonstrálása, hanem sokkal inkább a saját érdekek érvényesítésnek napi gyakorlata kerül előtérbe.

A kétféle gyakorlat elemei egyelőre keverednek egymással. Egy-egy helyi vagy kistérségi identitásépítési gyakorlatban felváltva jelennek meg az elsődleges szimbolikus elhatárolódásra és a pragmatikus gesztusokra alapozó elemek. Az sem ritka, hogy egy-egy identitásépítési mozzanatot a helyi szereplők egy része azonnali szimbolikus elhatárolódásként, más részük gyakorlati jellegű érdekvérvényesítésként értelmez. A trendek azonban nagyon is látszanak, az identitáskonstrukciók fő szervezői és hangadói határozottan „húznak” egyik vagy másik modell irányába. Vegytiszta eset nem nagyon van, de az építkezési kísérletek két pólus köré csoportosulnak. A kétféle gyakorlat között tulajdonképpen egyetlen közös elem van: az erőteljes önprezentációra való törekvés. Minden más összetevő eltér. A kétféle gyakorlat szemléletes ábrázolása érdekében táblázatba foglaltam a kétféle gyakorlat fontosabb elemeit:

Első modell

Szimbolikus elhatárolódás

- virtuális szereplők
- előzményekre való hivatkozás
- burok-teremtés
- ünnepek nagy szerepe
- szimbolikus elemek nagy szerepe

Második modell

Pragmatikus építkezés

- valóságos szereplők
- jövőre való utalás
- „mag” létrehozása
- napi események szerepe
- szimbolikus elemek kis szerepe

Az itt bemutatott példák és modellek amellet érvelnek, hogy a vizsgált régióban a kollektív identitások létrehozása és fenntartása többféle paradigma alapján történik. Nem csupán a jogszabályok támogatják a „mindenki úgy termel kollektív identitást, ahogy tud” gyakorlatát, hanem a megismert minták, a kibővült eszközkészlet, s nem utolsósorban az ilyen célra megszerezhető politikai és más jellegű anyagi támogatások is. Az igény és gyakorlat mindenképpen létezik, ezt társadalomkutatóként tudomásul kell vennünk. A jelentéstartalmak meghatározásáért és birtoklásáért folytatott „harc” nem csupán a közösségi identitások fölmutatásnak valamiféle „belső” igényéből táplálkozik (ahogyan ezt az etnikai és regionális identitások feltérképezői ma is sok esetben gondolják). Ehelyett a nagyon is pragmatikus alapon működő érdekeknek és érvényesülési elképzeléseknek van egyre nagyobb szerepük. E tekintetben – nézetem szerint – nem nagyon van különbség a lokális vagy regionális identitás nemzeti, szimbolikus erejét hangsúlyozó értelmiségi igyekezet és a kistérségi gazdasági érdekérvényesítést nyíltan hirdető térségi menedzser elképzelései között.

Néhány következtetés

Az elmondottak alapján néhány fontosnak mutakozó következtetés is megfogalmazható. Ezek közül hármat szeretnék kiemelni.

- a) A kollektív identitások létrehozásának, fenntartásának többféle modellje kutatás-módszertani vonatkozásban is figyelmet érdemel. Úgy tűnik, egyre kevésbé elégedhetünk meg azzal, hogy a kutatás során számba vesszük a megtermelt kollektív identitás végtermékeit, kimeneti elemeit. Ezek mögött ugyanis esetenként nagyon is eltérő gyakorlat húzódnak meg. A kétféle területről vett példakkal arra is szerettem volna utalni, hogy a kollektív identitás kitermelésének kétféle gyakorlata milyen nagymértékben meghatározza a szóban forgó termék tartósságát, mindennapi használatának lehetőségeit és formáit. Azt nem mondhatjuk, hogy egyik termék értéke sebb, mint a másik. De a létrehozás és fenntartás gyakorlatát elemezve arról már lehet véleményünk, hogy az érintett közösség számára melyik változat mikor, mire jó. A „hasznosításra” vonatkozó megállapításainknak pedig – véleményem szerint – nem a végtermék, mint alkotás elemzésére, hanem a létrehozási gyakorlat elemzésére kellene alapozódnia. A „szép” végtermékhez kapcsolt értelmezések sokkal inkább használhatók egy még átfogóbb termék létrehozására, mint a vizsgált közösség működésének értelmezésére.
- b) A kollektív identitások létrehozásának többféle modellje felveti azt a kérdést is, hogy maga a létrehozási gyakorlat hogyan fog működni, milyen modellek válnak uralkodóvá. Más szóval: fontos-e ez az egész, vagy a globalizációs trendek térhódításával, az individualizáció előtérbe kerülésével ezek az identitásépítési gyakorlatok háttérbe szorulnak, eltűnnek. Legfeljebb néhány helyi és regionális vezető alkalmi politikai akcióihoz, illetve a helyi, regionális értelmiség nosztalgizáló alkal-

maihoz fognak kapcsolódni? Jelen pillanatban a vizsgált régió kapcsán azt lehet mondani, hogy az ilyen kísérletek száma nagy, még mindig újabb és újabb identitásépítő szereplők jelennek meg, megjelennek az építkezési módszerek típusai, ugyanakkor ezekben a folyamatokban (nyilván eltérő módon és mértékben) sokan vesznek részt.

Mínde az arra utal, hogy a helyi és regionális identitásépítési törekvéseket még jó ideig nem lehet leírni. Az ilyen kísérletek és programok diverzifikációja arra utal, hogy most már nem csupán az erős többségi kollektív identitás „nyomasztó fölénye” az egyetlen mozgató, aktivizáló tényező. Más tényezők, más érdekek, más hatóerők is működnek, mint az 1989 előtt ismertek (védekezés, burkolt szembefordulás). Ugyanakkor az ilyen kísérleteket és programokat támogató források is többféle, a fölhasználható eszközkészlet pedig egyre bővül. Föltehető, hogy jogi, adminisztratív korlátozásra nem kell számítani, sőt, az EU-diskurzusban talán még erőteljesebbé válik a helyi és regionális identitástermelési törekvések legitimációja.

Azt gondolom, hogy az építkezési gyakorlatok alapos elemzése döntheti el, hogy átmeneti rehabilitációs folyamatról van-e szó, vagy az 1989 utáni társadalmi „átmenet” egyik fontos tartalmi összetevőjéről. Azt gondolom, hogy régióknak társadalomkutatása adós ezzel a válasszal. Én magam hajlanék arra, hogy ezt a folyamatot az 1989 utáni időszak társadalmi „átmenete” egyik lényeges összetevőjének tekintsem. De ennek bizonyításához nyilván többre van szükség, mint az identitásépítési modellek újabb típusainak megjelenését illusztráló példák felsorolására.

- c) Nem érdektelenek ezek a folyamatok a politika és a térségfejlesztési policy-k felől nézve sem. Ezzel kapcsolatban csupán két tényezőre szeretném felhívni a figyelmet.
- c1) A döntések és forráselosztások egy nem csekély része egyre inkább oda összpontosul, ahol ezek a helyi, regionális identitásépítési gyakorlatok folynak (a szubszidiaritás elvének fokozatos érvényesülése). Ezek a döntések és ezek a források infrastrukturális fejlesztésekhez, a szociálpolitikai kérdések megoldásához biztosan nem elegendők, de helyi identitásépítési törekvések támogatásához, esetenként finanszírozásához már igen. S az erős helyi, regionális identitások már a forrásszerzés eszközei is lehetnek. Ebben nyilván nincs semmi rossz, ilyen a piacgazdaság. Ha a forrásokat nem csupán egy központból osztják, akkor az identitástermelési játékok is diverzifikálódnak. Ahogy a helyi fejlesztők legutóbbi quebec-i tanácskozásán fogalmaztak: arra kell törekednünk, hogy minden ember a saját környezetében fejlesztővé válhasson. Ha ez így alakul, akkor a helyi és regionális identitások építésének, működésének jelenségköréről érdemes lehámozni a kisebbségvédelmi, nemzetmentő és más ideológiákat, hiszen itt sokkal egyszerűbb társadalmi folyamatról van szó.
- c2) A másik mozzanat a kutató szerepére vonatkozik. A fentebb bemutatott helyzetben nyilván átértékelődik a kutató státusa is. A jelenségek távolságtartó szakmai számbavétele közben – akarva-akaratlanul – ő maga is helyi, regionális folyamatok egyik szereplőjévé válik. Nincsen már semleges, objektív szempont, hiszen minden helyi terepmunka, minden publikáció a maga módján „beszól” a helyi, térségi identitásépítési folyamatokba. Most nem csupán arra gondolok, hogy a helyi monográfia szerzője egyenesen a helyi identitás helyi bibliáját írja meg (kutatási forrásokból finanszírozott szakmai program keretében). Sokkal inkább arra, hogy a helyi, regionális identitásépítési folyamatokat

kutató szakértő személye és munkája (a megírt anyagot is beleértve) a jelentés-tartalmak meghatározásáért és birtoklásáért folytatott „harc” részévé válik. A kutató tevékenysége és szövege is írja azokat a szótárakat, amelyek a regionális, lokális identitásokat egymást kiegészítve vagy egymásnak ellentmondva „elbeszéli”. Visszatérve a bemutatott kétféle modellre: nem mindegy, hogy a kutató melyik oldalra áll. Az egyik szebbnek, a másik gyakorlatiasabbnak mutatkozik. Semleges pozíció föltehetően nincsen. Nem lenne semmi gond, ha ezt a kérdést csupán kutatás módszertani kérdésként kellene kezelnünk. Elvitakoznánk rajta egy darabig. De nem erről van szó. Ha egyik vagy másik oldalra állunk, azzal a szóbanforgó lokális, regionális közösség „gondjait oldjuk meg”. Ezt a „beszélési” mozzanatot nem lenne jó figyelmen kívül hagyni.

Hivatkozások

- Anderson, Benedict 1983. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London.
- Biró A. Zoltán – Bodó Julianna 1993. *Szimbolikus térfoglalási eljárások*. Antropológiai Műhely 2., Csíkszereda.
- Löfgren, Orvar 1988. Gondolatok a nemzeti érzés kulturális szerveződéséről. In Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.) *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. MTA Néprajzi Kutató Csoport – OSZK Magyarágkutató Csoport, Budapest.